

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

М.В.Дмитриев, Л.В.Заборовский, А.А.Турилов, Б.Н.Флоря

~ **БРЕСТСКАЯ УНИЯ 1596 г. И ОБЩЕСТВЕННО-
ПОЛИТИЧЕСКАЯ БОРЬБА НА УКРАИНЕ И
В БЕЛОРУССИИ В КОНЦЕ XVI - НАЧАЛЕ XVII в.**

Часть II.

":-

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ СОБЫТИЯ

(Ответ, ред. Б.Н.Флоря).

-

М.: "Индрик". - 1999. - 198 с.

На відміну від першої частини дослідження, що вийшла 1996 р.¹, друга має простішу структуру і складається лише з шести розділів. У першому (автори *А.Турилов і Б.Флоря*) розглядається альтернатива Берестейській унії, в другому (*Б.Флоря*) - осмислення православним суспільством берестейських конфліктів, у третьому (*М.Дмитрієв*) - осмислення тих же конфліктів уніатами, в четвертому (*Б.Флоря*) - питання про "нову унію" в 20-40-х рр. XVII ст., у п'ятому (*Б.Флоря*) - відображення релігійних конфліктів у масовій свідомості населення, в шостому (*Л.Заборовський, Б.Флоря*) - релігійні конфлікти в період Хмельниччини. Як і в першій частині, кожний розділ є самостійним нарисом, зі своєю внутрішньою хронологічною й логічною послідовністю, тож книгу цілком можна вважати збіркою статей із зазначеної теми.

Враховуючи ту обставину, що проблема відображення релігійних конфліктів у масовій свідомості населення України та Білорусі викладалася Б.Флорею на Берестейських читаннях і дискутувалась², аналіз даного розділу не робитимемо. Вважаємо також передчасним і рецензування останнього розділу, оскільки нещодавно Л.Заборовський опублікував цілий том документів з даної проблеми³, який вимагає окремого спеціального розгляду.

Як і перша, друга книга має чимало новаторських здобутків, свіжих і неупереджених поглядів, базованих, передусім, на новому прочитанні джерел. Зокрема, вперше в історіографії в книзі порушено питання про історичну альтернативу Берестейській унії, вперше досліджується також і масова конфесійна свідомість населення України та Білорусі. Автори окремих розділів, зокрема Б.Флоря і М.Дмитрієв, продемонстрували також добре знання полемічної літератури обох таборів, чого деколи так бракує історикам церкви, які звичайно надають перевагу дипломатичним та актовим джерелам. Причому, якщо їх попередники здебільшого наголошували на релігійно-богословських аспектах полеміки, то тут ми бачимо аналіз творів полемічної літератури як пам'яток історичної думки кінця XVI-XVII ст. У центрі поберестейської полеміки, як слушно підкреслив Б.Флоря, перебували питання про місце "руського народу" в Речі Посполитій, про його права, а також про його відносини з поляками і литвинами (с.73). Оскільки запровадження унії, безумовно, обмежувало права руського народу, то логічним, на думку того ж автора, є висновок про переростання релігійного конфлікту в міжнаціональний. У

цьому плані з Б.Флорею перегукується М. Дмитрієв, який переконливо, на прикладі творів і листів І.Потія, показав боротьбу уніатів за зміцнення "національної" церкви (сі00). Чи не вперше в історіографії простежено еволюцію поглядів І.Потія, рубежами котрої були Берестейський собор 1596 р. і перебрання ним у 1599 р. митрополичого престолу. Дуже цікавим є розвиток М.Дмитрієвим версії про участь І.Потія в написанні уніатського полемічного твору "Антиризис", що вже розглядалося в історіографії.

Розділ про "нову унію" 20-40-х рр. не вносить, на наш погляд, чогось нового у вивчення проблеми, яка збирала чималу історіографію. Думки дослідників, як правило, розходилися при визначенні причин невдачі переговорів між уніатами й православними. Якщо більшість авторів схилилася все-таки до версії про непоступливість римської курії, що не давала згоди на скликання нового собору, то тепер, на думку Б.Флорі, є очевидним, що головною перешкодою було різко негативне ставлення широких кіл православно-го населення до самої ідеї такої угоди (с.193).

Повернемося, проте, до початкового розділу книги, присвяченого проблемі альтернативи Берестейській унії. На відміну від добре відомого в літературі методу розгляду альтернатив, а саме, визначення тих шляхів, які чомусь не були реалізованими, автори розділу значно спростили собі завдання, зосередившись на перевірці ступеня реалізації програми руського єпископату кінця XVI ст. у реформах Петра Могили, майже через півстоліття після Берестейського собору. На їхню думку, заходи Петра Могили щодо зміцнення православної церкви, зокрема, підкорення владі митрополита єпископату і церковних братств, відновлення практики церковних соборів, установлення контролю за виданням церковних книг, а також реформи в галузі культури та освіти — все це нібито засвідчує реалізацію митрополитом програми кінця XVI ст., навіть її перевиконання. Але, як підкреслено в розділі, це було вже здійснення реформ власними силами, без розриву з Константинополем і підпорядкування Римові. Мимохіть автори підводять до думки про те, що Берестейська унія не була єдиною правильним шляхом подолання кризових явищ православної церкви кінця XVI ст.

На нашу думку, запропонований у книзі метод перевірки альтернативи унії має суттєві недоліки, навіть методологічні прорахунки. Передусім виникає запитання: чому Могилянська реформа зв'язється лише з планом церковної реформи 1591 р. і "серією висловлювань" Іпатія Потія, а не з іншими програмами реформування церкви, до того ж значно ширшими, як, наприклад, 33 артикули унії? До речі, між соборними рішеннями 1591 р. і остаточними умовами унії існує безпосередній зв'язок, з чим погоджується (щоправда, в іншій своїй праці) один з авторів розділу Б.Флоря⁴. Як переконливо показав Б.Гудзяк, Берестейська унія була нічим іншим, як продовженням реформ початку 90-х рр. XVI ст.⁵ З цього погляду є очевидним, що єпископат руської церкви пішов на унію з Римом, лише переконавшись у неможливості реформування церкви в рамках існуючої системи. Щодо суті та спрямованості Могилянської реформи, то ми вважаємо, що цілком виразна окциденталізація церкви відбулася під впливом як католицької реформи, так і протестантської реформації.

При зіставленні двох програм церковних реформ (Берестейської і Могилянської) важливо з'ясувати, яким було ставлення П.Могили до першої з них. Зрозуміло, що без установлення такого безпосереднього зв'язку між ними їх порівняння є досить абстрактним. Ми переконані в тому, що православна ієрархія в XVII ст. мала досить загальне уявлення про берестейську програму, ототожнюючи її зі зміною віросповідання й полонізацією.

В останній третині XVI ст. було, як відомо, чимало проектів реформування церкви та суспільства, які можна вважати альтернативними Берестейській унії. Частина з них не передбачала перехід під юрисдикцію Риму, більшість

же, як, наприклад, унійний проект князя К.Острозького, визнано утопічними. З огляду на це, вочевидь, відпадає потреба в розгляді їх як реальних альтернатив Берестейській унії. Проте цього не скажеш, напевно, про програму церковних братств. Чому б не зіставити саме її з Могилянською реформою? Крім того, цілком реальною була й протестантська реформа, яка спричинила на українських та білоруських землях чимало релігійно-культурних перетворень. До речі, М.Грушевський пов'язував перспективи національно-культурного та релігійного розвитку України саме з нею. Отже, вирішення проблеми альтернатив Берестейській унії повинно бути поліваріантним, з урахуванням усіх можливих шляхів розвитку церкви та суспільства. Важливо при цьому брати до уваги конкретно-історичні обставини кінця XVI ст., в яких і було здійснено Берестейську унію.

Перевірка тих чи інших альтернативних проектів унії тісно пов'язана (і це закономірно) з її наслідками в XVII ст. Немає сумніву, що найбільш резонансним був розкол церкви та суспільства за конфесійною ознакою. Саме на цьому боці медалі наголошено в обох частинах дослідження російських істориків. Прикметно, що автори розглядають розкол як суто негативний факт історії України та Білорусі. Так само однобічно, на нашу думку, показані й окремі моменти ранньої історії уніатської церкви, наприклад, перші спроби її латинізації. Проте дуже дивним виглядає, скажімо, та обставина, що релігійні розколи в Європі, які були викликані протестантською реформацією й призвели до утворення нових національних церков, представлено в обох книгах, як ознаку релігійної модернізації Старого Світу, а подібні явища на Сході Європи (хоч і з іншою природою та в інакших історичних обставинах) мали, за версією авторів, суто негативні наслідки. І це при тому, що релігійні розколи в Європі супроводжувалися тривалими кровопролитними релігійними війнами, які закінчилися лише 1648 р., а в Україні та Білорусі до цього так і не дійшло. Не вповні виправданою виглядає й спроба обмежити хронологію перевірки альтернатив і наслідків унії серединою XVII ст., оскільки добре відомо, що після 1686 р. Могилянська реформа була насильно припинена в результаті приєднання київської митрополії до московського патріархату, а уніатська церква зазнала у XVIII ст. нового відродження, поширившись майже на всю Правобережну Україну та Галичину. До речі, М.Грушевський досить неоднозначно оцінював Берестя. Так, він неодноразово підкреслював негативні наслідки розколу, водночас зазначаючи, що унія, з національного погляду, "відграничувала українську стихію на обох фронтах - і супроти Польщі, і супроти Московщини"⁶.

Наголошуємо, що, на нашу думку, результати Берестейської унії слід розглядати на ширшому історичному тлі, ніж це зроблено в рецензованій книзі. Автори (і це зафіксовано вже в назві дослідження) обмежилися контекстом суспільно-політичних подій, але ж це значно звузило розуміння проблеми. Очевидно, що сказане стосується й масової свідомості простого люду, котрий не тільки не бажав сприймати жодних нових унійних проектів, а й спричинив у середині XVII ст. майже цілковиту ліквідацію унії в Україні. При аналізі масової конфесійної свідомості, слід враховувати й ставлення верхівки суспільства до унії та релігійної боротьби. Зокрема, не можна забувати, що фактично відмовилися від вимоги ліквідації унії І.Сулима (початок 30-х рр.), П.Тетеря (1663 р.) та М.Ханенко (1670 р.) Не все з'ясовано також і в питанні про ставлення окремих гетьманів до унії, зокрема П.Сагайдачного, Б.Хмельницького та І.Мазепи⁷.

Розглядаючи наслідки Берестя, М.Дмитрієв не ставить під сумнів латинізацію унії та полонізацію "уніатської" частини українсько-білоруських земель (С.95). Зауважимо, що дане твердження правильне лише з формального погляду, бо, незважаючи на те, що латинізація вороже сприймалася православ'ям і ототожнювалася з денаціоналізацією, вона так і не змогла зміни-

ти національної природи уніатської церкви, а саме - візантійської літургичної традиції, яка завжди залишалася класичною. Отже, згадане положення є явно застарілим. Натомість фактологічно неточним є категоризм Б.Флорі, який стверджує, що уніатське дворянство, розчарувавшись в унії, стало переходити безпосередньо в католицизм (с.193). Як відомо, у джерелах факти такого переходу, який мав би відчутний характер, відсутні. Крім того, конгрегація пропаганди віри в Римі не тільки не заохочувала згадані явища, але й забороняла їх, полегшуючи тим самим прямі переходи з православ'я в латинство, які тривали й у XVII ст.

Не можемо оминути ще однієї риси рецензованого дослідження: досить часто автори у своїх висновках послуговуються "окремими спостереженнями", а також констатацією слабкого чи фрагментарного відображення тих чи інших проблем в історіографії. Деякі зі згаданих проблем автори книги значною мірою наповнюють новим матеріалом та змістом. Шкода тільки, що зроблено це переважно на старій джерельній базі, майже без залучення нових архівних матеріалів (виняток становить розділ про конфесійну свідомість, базований майже цілком на новому актовому матеріалі з російських архівів). Зрозуміло, що досягти відчутного прогресу в історії Берестейської унії, обмежуючись переважно новим прочитанням джерел, досить важко. Тому дуже актуально залишається проблема поповнення корпусу джерел до історії церкви XVI-XVII ст. Наголошуємо також, що вирішення такої складної контроверсійної проблеми, як наслідки Берестейської унії, без врахування так званої внутрішньої церковної історії - досить складне завдання. Потрібні спеціальні порівняльні дослідження уніатської і православної церков у XVII ст., тобто розвитку літургії, богослужіння, богословської думки, чернецтва і т.д.

Колом питань, яких ми торкнулися в даній рецензії, ніяк не обмежується розмаїття історичного тла Берестейської унії та викликаних нею наслідків, які розглянули російські історики у своїй книзі. Їх дослідження, безсумнівно, заслуговує всілякого схвалення і є етапним у російському унієзнавстві XX ст.

¹Див.: Тимошенко Л.В. М.В.Дмитриев, Б.Н.Флоря, С.Г.Яковенко. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI - начале XVII в. - Часть 1. Исторические причины // Укр. істор. журн. - 1998. - № 4. - С.145-149.

²Флоря Б. Національно-конфесійна свідомість населення Східної України в першій половині XVII ст. // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII ст. Матеріали Четвертих "Берестейських читань". - Львів, 1997. - С.125-147.

³Заборовский Л.В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х - 80-х гг. XVII в. Документы. Исследования. Часть 1. Источники времени гетманства Б.М.Хмельницкого. - М., 1998. - 374 с.

⁴Флоря Б.Н. Брестские синоды и Брестская уния //Славяне и их соседи. - Вып. 3. - М., 1991. - С.63.

⁵Гудзяк Б. Київська ієрархія. Берестейські собори і укладення унії // Історичний контекст укладення унії і перше поунійне покоління. Матеріали Перших "Берестейських читань". -Львів, 1995. - С.101-116.

⁶Observer (Грушевський М.) Листи з-над Полтави. Лист другий//Літературно-Науковий Вістник. - 1899. - Т.VI. - С.102.

⁷Соловій М. Як дивились українські гетьмани на унію//Записки Чину Св.Василія Великого. - 1992. -Т.XIV. -0.309-313.

Л.В.Тимошенко
(Дрогобич)